

Georg Lurich, spioonide hirm

Mart Kuldkepp

Paavo Kivine, *Lurichi sõda*. Olympia, 2018.

Kuigi Esimese maailmasõja lõpust on möödunud juba terve sajand, on meie teadmised selle äärmiselt keerulise ja mitmekesise ajajärgu kohta jätkuvalt kehvavõitu. Alles alates 2014. aastast, mil tähistati saja aasta möödumisest ilmasõja algusest, on see muuhulgas Eesti jaoks pöördeline periood saanud ajaloolaste ja mingil määral ka avalikkuse poolt veidi suurema tähelepanu osaliseks. Praeguseks annab erinevaid artiklikogumikke, käsitlusi ja mälestustekogusid kokku lugeda juba kahe käe sõrmedel, kuid avastamisrõõmu jätkub tõenäoliselt veel kauaks – eriti kui heita pilk Eestist veidi kaugemale ning mõelda ka muude riikide ja rahvaste juurde laiali pillutatud rahvuskaaslaste peale.

Paavo Kivise kirjutatud, suures osas Siim Randoja arhiiviuuringutel põhinev „Lurichi sõda“ on järjekordne näide sellest, milliseid kentsakaid lugusid võib ammuunustatud dokumentidest välja kooruda. Lisaks mingil määral juba tuntud eestlastele Aleksander Keskülale ja Ivan Narodnyle astub meie maailmasõja aegsete rahvusvaheliste intrigantide ridadesse, rind kummis, nüüd ka kuulus maadleja Georg Lurich, kes, nagu selgub, tegeles sõja ajal New Yorgis viibides ka palju muuga peale maadlemise. „Lurichi sõja“ lehekülgedel liigub maailmameister spioonide, poolilmadaamide, kahtlaste ärimeeste ja korrumppeerunud ohvitseride glamuurses maailmas nagu kala vees, käe all väike trupp nuhke ja usaldusmehi, ning paljastab räpaseid afääre, mis võivad välja viia kes teab kuhu. See, kas keegi tema hoiatusi kuulda võtta tahab, on muidugi iseasi.

Tegevust käimapanevaks mootoriks on potentsiaalselt tohutu skandaal – Vene keisririigi reetmine tema enda sõjakaubandusesinduse poolt. Neutraalses USAs Venemaa tarbeks sõjamaterjali varuvas Vene Relvahankekomitees, asukohaga kuulsas triikrauakujulises majas (Flatiron Building, 175 Fifth Avenue), käib nimelt Vene riigi raha suurejooneline raiskamine. Raiskamine ei toimu aga mitte ainult raiskamise enese pärast, vaid väidetavalt on Triikrauas töötavad kindralid ja polkovnikud kinni makstud Keskriikide salaagentide poolt, kes relvatarneid takistades Vene armeed sõjaväljal nõrgestada püüavad. Lurich saab valgustkartvale loole jälile oma noore kolleegi, Poola maadleja Władysław Cyganiewicz-Zbyszko kaudu, keda Austria-Ungari alamana katsutakse šantaaži abil muuta vahelüliks Triikraua ja kohaliku Austria-Ungari konsuli vahel.

Kõik katsed Vene ametivõime nende asjaoludega tutvustada pörkuvad viimaste umbusule, või, nagu Lurich ise kahtlustab, suurejoonelisele vandenõule, mis ulatub välja keiserliku eliidi kõige kõrgeimatesse ešelonidesse eesotsas saksasõbraliku tsaarina ja kurikuulsa munk Rasputiniga. Ka Ameerika politseil on vähemalt enne USA sõtta astumist 1917. aasta kevadel võrdlemisi piiratud huvi asjaga tegeleda, kui kohalikke seaduseid pole otseselt rikutud. Briti luure kohapealne esindus eesotsas William Wisemani, Guy Gaunti ja Norman Thwaitesiga on koostööaltim, kuid nendegi põhihuvi on pigem kohalikkude Saksa spioonivõrgustikku infiltrerumine ja Ameerika sõtta tõmbamine, mitte tingimata just Venemaa abistamine. Mõne tegelase, nagu Lurichiga samuti kokku puutunud superspiooni Sidney Reilly eesmärkidest on üldse raske selget sotti saada.

Koos teise kuulsa maadleja Aleksander Abergiga paneb Lurich New Yorki õnneotsijatest kokku midagi väikese eradetekiivisalga taolist ning asub asja uurima omal käel, saades mingil määral abi ka Gaunti ja suguvend Ivan Narodny käest. Katsed paljastusi avalikkuse ette tuua viivad Lurichi nii vene- kui ingliskeelse ajakirjanduse jutule ja Veebruarirevolutsiooni järel lõpuks uuesti tagasi Venemaale, kus tsaarivõim on kukutatud ja aeg muutusteks küps. Seal saadab spioonikütti esimest korda suurem edu: Vene Relvahankekomitee korrupsioonijuhtumist huvituvad sõjaväelisi kuritarvitamisi uuriva riikliku erikomisjoni juht Vladimir von Baltz ning samuti Venemaale tagasi pöördunud „revolutsiooni Sherlock Holmes“ Vladimir Burtsev. Asjad hakkavad liikuma: ajakirjanduses ilmuvad paljastuslikud artiklid ning Lurich võetakse vastu ja kuulatakse ära Petrogradi valitsuskabinetides.

Enamlik oktoobrirevolutsioon ja sellele järgnenud segadus tõmbavad Lurichi lootustele lugu päevavalgele tuua aga uuesti kriipsu peale, kuna tsaariaegse relvahankekomitee pattude uurimine jääb hoopis teiste ja suuremate murede varju. 1917. aasta sügisel pöördub Lurich tagasi Eestisse, kuid ei jää sinna kauaks: ilmselt oma Ameerika afääride tõttu on tal põhjust sakslasi karta ning Saksa okupatsiooni eel siirdub Lurich koos Aleksander Abergiga uuesti Venemaale. Mitmesuguste seikluste järel, mille hulka võis kuuluda osalemine atentaadiplaanis Leninile, asuvad kaks maailmameistrit enamlaste eest põgenemisteele ning surevad 1920. aasta alguskuudel Armaviri linnakeses tüüfusesse, olles tulutult katsunud üle Musta mere Venemaalt minema pääseda.

Mida sellest kõigest arvata? Esiteks võib kinnitada, et kui ebatõenäoline see ka ei tunduks, on kõik ülalkirjeldatu täiesti tõsi ja dokumentaalselt tõendatud. Täpseid viiteid arhiividokumentidele „Lurichi sõjast“ ei leia, kuid vastavad paberid, millest suuremat osa säilitatakse USA rahvusarhiivi fondi RG 65 (Föderaalne Juurdlusbüroo; esialgse nimega lihtsalt Juurdlusbüroo) kaustades, on ettevõtliku uurija jaoks ilma erilise vaevata üles leitavad. Samuti, nagu mainitud, jõudis lugu otsapidi ajakirjandusse ning seda mitte ainult Venemaal, vaid ka Eestis. Vihjeid neile sündmustele võib leida ka Lurichi kirjavahetusest kodustega.

Kuidas on lugu aga teose põhiintriigiga?

Vene Relvahankekomitees aset leidnud raharaiskamise ja seal töötavate ohvitseride laiade elukommete kohta võib leida vihjeid kaasaegsest ajakirjandusest, kuid eelkõige pakub selle kohta tõendusmaterjali 1918. aastal New Yorkis Moisei Gaiduki nime all ilmunud raamat, milles avaldati terve rida endisest Relvahankekomiteest pärit dokumente. Viimastest tuleb välja nii Venemaalt Ameerikasse voolanud summade suurusjärg (kuigi mitte kogusuurus), kui ka palkadeks makstud rahade mastaap. Relvahankekomitee väidetava endise ametniku Gaiduki retooriline küsimus kuhu see raha tegelikult kadus ning miks seda üleüldse nii palju eraldati, annab lugejale selge vihje, mida asjast arvata.¹

Raamatus ära toodud dokumentide autentsust kontrollida on muidugi võimatu, kuid täiesti sõltumatuks allikaks seda igal juhul pidada ei saa. Eessõna on teosele kirjutanud New Yorki Veebruarirevolutsiooni-meelse ajalehe Russki Golos toimetaja Ivan Okuntsov; Lurichi ja Narodny lähedane liitlane, keda vähemalt Juurdlusbüroo pidas terve raamatu tegelikuks autoriks.

Veelgi õhemale jääle sattume siis, kui proovime kinnitada Lurichi teateid Vene Relvahankekomisjoni osalusest Venemaa-vastases vandenõus. Hankekomitee suurtükiväekomisjoni luureohvitseri Boris

¹ Moisei I. Gaiduk, "Утюг". *Материалы и факты о заготовительной деятельности русских военных комиссий в Америке*. New York, 1918.

Brazoli poolt juhitud juurdlusest toimunu kohta, mida „Lurichi sõjas“ ulatuslikult refereeritakse (142-214, 242-262), jääb küll mulje, et selle peamine eesmärk oli Relvahankekomitee liikmeid süüst puhtaks pesta ning Lurichit mustata (mh hoopis teda ennast Saksa agendiks tembeldades), kuid ühtlasi tundub, et kõiki põhilisi asjaosalisi intervjuerinud Brazolil ei õnnestunud tõepoolest leida mitte ühtegi isikut, kes oleks saanud või soovinud tuua tõendeid Lurichi väidete paikapidavusest. Viimaseid keeldus kangekaelselt tõeks tunnistamast ka USA salaagentide poolt ülekuulamistel täieliku meeleheiteni viidud Cyganiewicz-Zbyszko (lk 284-298). Peamine säilinud tõendusmaterjal ongi seega Lurichi enda ütlused tunnistajana: dokumendid, mis võinuks neid ütlusi kinnitada, võttis Lurich ilmselt endaga Venemaale kaasa, kus need arvatavasti lisati Baltzi ja Burtsevi teostatud uurimise materjalidele. Viimaste asukoht on aga teadmata. Kui uskuda Lurichi (ja ka Paavo Kivise, vt nt lk 348) vihjed, nagu oleksid enamlased, Saksa sõjaväeluure ja korrumppeerunud Vene ohvitserid tegutsenud Venemaa sõjakaotuse nimel enam-vähem käsikäes, siis võiks arvata, et neid dokumente võib-olla ei olegi enam kuskil.

Kindlasti annab Lurichi sõnadele lisakaalu fakt, et Veebruarirevolutsiooni järgsel Venemaal võeti teda tõsiselt. Seejuures ei saa aga jätta arvestamata, et see asjaolu võis olulisel määral olla tingitud seal valitsevast pinevast olukorrast. Nii Petrogradis värskest ametisse astunud ajutistel võimuorganitel, kui kõigil Vene patriootidel üleüldse, oli riiki ähvardava sõjakaotuse eel suur vajadus mingit laadi nn *Dolchstoßlegende* konstrueerimiseks, mis seletanuks Venemaad ees ootavat hukku Saksa luure mahhinatsioonide ja Saksa käsilaste salasepitsustega, jättes aga samal ajal puutumata autokraatliku vägivalda peal koos püsinud paljurahvuselise impeeriumi mädad alustalad.

Seesuguste katsetuste kuulsaim näide on 1917. aasta juulikuus Ajutise Valitsuse justiitsministri Pavel Pereverževi poolt avalikult esitatud süüdistus, justkui oleks Lenin olnud Saksa agent ning enamlaste parteid rahastatud Stockholmis asuvate variisikute kaudu Saksamaalt. Riigireetmise tõenduseks toodud, peamiselt Aleksander Helphand-Parvuse ja Jakob Fürstenbergi (Ganetski) vahel liikunud telegrammide hilisem eelarvamustevaba analüüs pole aga taolisi järeldusi kinnitanud.² Samuti ei toeta 'Saksa raha' müüti Teise maailmasõja järel avanenud Saksa arhiividest leitud dokumendid, mis osutavad küll kaudsetele kontaktidele Saksa ametivõimude ja Vene enamlaste vahel, kuid ei paku vettpidavat tõendusmaterjali selle kohta, et *Auswärtiges Amt*'i riigimargad oleksid Berliinist bolševike parteikassasse voolanud.³ Kas kurikuulsa kelmi Ivan Narodny läkitus Lurichile Petrogradi 1917. aasta 29. augustist, mis muuhulgas sisaldab üleskutset „[r]äägi seal hr Kerenskile, et ma suudan tõestada, kuidas Trotski, Poegelman ja teised sotsialistid, kes siit Venemaale sõitsid, said selleks raha Saksa agentidelt“ (lk 229) on selles reas ikka erandiks?

Mingisuguseid kontakte Keskriikide agentide ja Triikraua ohvitseride vahel muidugi välistada ei saa. Nagu korralikus spiooniromaanis, on ka käesolevas loos sedalaadi sidemed seotud eelkõige naistegelaste ja armuafääridega: „Lurichi sõja“ veergudel seiklevad kahtlaste Saksa sidemetega paruness Leonie von Seidlitz ja samuti millegipärast kahtlaseks peetud Mathilde Kramm; otse intriigi südames võistlevad Cyganiewicz-Zbyszko südame pärast kaunis filminäitleja Myrtis Coney ja müstiline madam Aleksandra Miroljubskaja. Olid nad ka tegelikult milleski süüdi, on tagantjärele raske kindlaks teha; hirmul on suured silmad ning maailmasõja paranoilistel aastatel lendas salakuulamis-süüdistusi mitmes suunas. Saksa

² Semion Lyandres, The Bolsheviks' "German Gold" Revisited. An Inquiry into the 1917 Accusations. *The Carl Beck Papers*, No. 1106, 1995, lk 94-104.

³ Mart Kuldkepp, "Saatesõna", Aleksander Solženitsõn. Lenin Zürichis. Tõlkinud Jüri Ojamaa. Loomingu Raamatukogu, 2018, lk 197-198.

arhiividokumendid näitavad, et vähemalt Leonie von Seidlitz – nagu ka raamatus samuti mainitud patsifist ja naisliikumise aktivist Rosika Schwimmer – olid kahtlased isikud ka oma väidetavatest leivaisadest sakslaste meelest.

Lõpuks nõuab tähelepanu ka Lurichi keskne roll kogu loos. Nagu näitab juba käesoleva teose pealkiri, on Lurich raamatu ainuisikuline peategelane; Eesti esimaadlejast varemgi raamatu kirjutanud⁴ Paavo Kivine suhtub oma kangelasse läbivalt sooja poolehoiuga ega kahtle tema isiklikus autonoomias mitte vähimalgi määral. See asjaolu, mis on muidugi autori õigus ja privileeg, jätab samas tähelepanu alt kõrvale küsimuse, mida siiski tasuks esitada: mis oli Lurichi motivatsioon ennast niivõrd põhjalikult sellesse spiooniloosse mässida?

Lurichi maailmavaatelistest veendumustest rääkides tuleb öelda, et kahtlemata oli tegemist eesti rahvuslasega. Kohe Ameerikasse saabudes võttis ta endale rolli võidelda „kui maailma väiksema, eesti rahva esimaadleja suurte rahvaste esimaadlejate vastu“ (lk 15-16). Hiljem maadlusmatše korraldades kandis Lurich hoolt, et Aleksander Abergi Ameerika ajalehtes ikka eestlaseks nimetataks, samas kui ta ise oli promootorina suuremeelselt nõus „Venemaad“ esindama (lk 40). Relvahankekomitee lugu uurides lasi Lurich absurdsest eestlaseks tituleerida ühte oma käealustest, Riia juuti Isidore Chirurgi – et „näidata, et seda asja eesti mehed ajavad“ (lk 114). Lisaks, nagu arvatagi, oli ta veendunud Saksamaa vastane (lk 24) ning pooldas USA sõtta sekkumist Antandi poolel (lk 41).

Teisalt kinnitab Lurich oma 1916. aastal venelastele antud tunnistuses, et tal puuduvad Relvahankekomitee skandaali paljastades „lisaks patriotismile muud motiivid“ (lk 66-67). Venemaal ilmunud ajaleheartiklis kirjutab ta 1917. aasta suvel, et „olen sünnilt eestlane ja küllap just seepärast, et olen eestlane, jään ma alati Venemaa patrioodiks“ (lk 239). Seega on Lurich justkui suuremgi Venemaa patrioot, kui venelased ise, kes üldjuhul ei soovi Triikraua küsimuses midagi ette võtta. See asjaolu toob esile Lurichi diametraalse erinevuse näiteks Aleksander Keskülase, kes Venemaa revolutsioneerimise ja Eesti separatismi nimel sakslastega aktiivset koostööd tegi. Küll aga lähendab taoline kombinatsioon – Eesti rahvuslus koos toetusega ühtsele demokraatlikule Venemaale – teda Ivan Narodny, kes 1918. aasta augustis kirjutas Ants Piibule selgesõnaliselt „[t]öötan siin Venemaa Ühisriikide loomiseks, ja loodan, et Eesti saab selle üheks (osa)riigiks.“⁵

See, kuidas ja niivõrd Ivan Narodny (Jaan Sibul) kogu asjaga seotud oli, jääb raamatus pigem kõrvaliseks küsimuseks, kuid vääriski kindlasti rohkem tähelepanu. Vähemalt ühes Juurdlusbüroo allikas nimetatakse Lurichit otsesõnu Narodny agendiks. Kas selline hinnang võiks paika pidada? Kahtlemata ei tegutsenud Lurich ka 1917. aasta suvel Petrogradis viibides täiesti iseseisvalt, vaid oli Narodnyga kodeeritud kirjavahetuses (vt lk 225-226). Võib-olla kõnekaim raamatus ära toodud dokumentidest, Ameerika sõjaväeluure raport 1917. aasta 27. septembrist, sedastab selgesõnaliselt, et just nimelt Narodny oli 1916. aasta suvel olnud kokkupõrge Vene Hankekomiteega, just Narodny oli esitanud neile süüdistusi altkäemaksu võtmises ja Venemaa sõjapidamise saboteerimises ning just Narodny oli paruness von Seidlitz käest kuulnud sidemetest Triikraua ohvitseride ja Saksa agentide vahel (lk 311-312). Selles valguses tundub autori hinnang, et just Lurich „avastas Vene-Saksa-Austria Ameerikas tegutseva spionaaživõrgustiku“ ning on seetõttu „üks Esimese maailmasõja käiku enim mõjutanud eestlasi“ (lk 346-347) mõneti kiirustatuna. Pole võimatu, et Lurichi taga peitus tegelikult üks teine eestlane ning näib,

⁴ Paavo Kivine, *Lurich*. Äripäev, 2017 (esimene trükk 2011).

⁵ Toivo Kitvel, *Kolm nime – üks mees. Lugu Verioralt pärit kirjanikust, kes Atlandi tagant Eesti iseseisvust toetas*. Külim, 2017, lk 112-113.

et ka nimetatud spioonivõrgustiku avastamise – või selle üldse eksisteerimise – osas pole uurimistöökaugetki veel ammendunud. Kindlasti on käesolev raamat selles osas nüüd otsa lahti teinud, mida tuleb pidada äärmiselt tänuväärseks; autorile aga soovida õnne suure töö lõpule jõudmise puhul.